

עלייתו ושקיעתו של ספק הצבא היהודי: כלכלה יהודית בעתות מלחמה

Author(s): מיכאל גרץ

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. א (תשנ"א), pp. 255-274

Published by: [Historical Society of Israel](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70037604>

Accessed: 04/12/2011 09:05

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

עלייתו ושקיעתו של ספק הצבא היהודי: כלכלה יהודית בעתות מלחמה*

מאת מיכאל גרץ

ב־18 ביוני 1815, בערוב יום, התברר שצבאו של נפוליאון נחל תבוסה בוואטרלו, בגבעות הארדנים הבלגיות. בכך הקיץ הקץ על תקופה של מלחמות שארכה כשנות דור: בחודש אפריל 1792 הכריזה צרפת המהפכנית מלחמה על אוסטריה – ליתר דיוק על 'מלך הונגריה ובוהמיה' – ובמהרה הצטרפו למלחמה שליטי אירופה האנטי־מהפכניים. מאז רדפה מלחמת קואליציה אחת את רעותה, עם הפוגות קצרות בלבד, עד שבואטרלו הובס נפוליאון בתום מאה ימי חסד שנטל לעצמו, והשתררה רגיעה. לכל הפחות עד 1853, עד מלחמת קרים, לא נגררו עמי אירופה למערכות מלחמתיות גדולה נוספת. מלכתחילה התכוונתי לעסוק בתקופת השלום שנפתחה אחרי שנת 1815, אבל התחוויר לי במהרה שעלי לנסות ולברר תחילה מה אירע לכלכלה היהודית בתקופת המלחמה דווקא. מצאתי על כך מעט דיונים במחקר, ובמיוחד חסרים שני הבטים שאליהם הייתי רוצה להידרש כאן.

ההבט האחד נוגע לעילית הכלכלית של היהודים, שמתוכה באו אלה שנצבו בראש הקהילות אחרי 1815: בלונדון, בפאריס, בשטרסבורג, בפרנקפורט על נהר מיין, בברלין, בהמבורג ובווינה.¹ בדיקה העלתה שהם היו ברובם בנקאים, או כפי שכוננו 'בנקאים־סוחרים' (merchant-bankers), אנשים כדוגמת 'יעקובסון' (Jacobson), ר' גומפרץ (Gumpertz), נ"א ארנשטיין-ב' עסקלס (Arnstein-Eskeles), ל' ראטיסבון (Ratisbonne), ח' וורמס דה רומיאי (Worms de Romilly), מ"מ וארבורג (Warburg), א' מנדלסון (Mendelssohn), א' האבר (Haber), י"ר קאוללה (Kaulla), ר' שפייאר (Speyer), א' אופנהיים (Oppenheim), ב"ל פולד (Fould), ואחרון אחרון מפורסם וידוע – רוטשילד. מנהיג בחברה היהודית זכה במעמדו הרם בד בבד עם התעשרות בסדר גודל שלא היה מוכר בשלב הקודם, של יהודי החצר. הבנקאי הזה של ראשית המאה הי"ט מסוגל היה ליטול חלק בגיוס אשראי כחתם מלוות של מדינה, או במתן אשראי למדינה שחייבת היתה לפרוע סכום גדול, דוגמת צרפת שנדרשה לשלם שבע מאות מיליון פרנק

* מאמר זה מבוסס על הרצאה שנשאתי בערב זיכרון לב' צ' דינור, בחודש טבת תשנ"א, מטעם מרכז דינור, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

1 י' לשצ'ינסקי, גורלה הכלכלי של יהדות גרמניה, תל אביב תשכ"ג, עמ' 19–23; S.W. Baron, *Die Judenfrage auf dem Wiener Kongress*, Wien 1920, pp. 59–67; I. Freund, *Die Emanzipation der Juden in Preussen*, I–II, Berlin 1912; I, pp. 168–223; II, pp. 428–432

פיצויי מלחמה, או מדינות אחרות ביבשת ששקעו בחובות עקב מלחמות ממושכות. נשאלת השאלה, מניין להם לבנקאים אלה ההון לשם כך? במה עסקו בין השנים 1792–1815 וכיצד השכילו לצבור הון כדי להיכלל בבוא העת באותה שכבה דקה ומיוחסת של בנקאים משפחתיים, יהודים ולא־יהודים? איך כלכלו את צעדיהם בזמן הזעזועים המהפכניים והמלחמתיים, ובאיזו דרך הצליחו להשתלב לבסוף בשוק הגואה של מלוות מדינה עם בוא תקופת השלום?

ההבט האחר נוגע להמון היהודים ברובד הבינוני והנמוך של הכלכלה היהודית, לאלה שהתפרנסו ממסחר זעיר או מהלוואה בריבית. הם עדיין ישבו ברובם הגדול באזורי כפר וחיו בקשר הדוק עם המגזר החקלאי, אם במחוזותיה המזרחיים של צרפת, אם במדינות הגרמניות ואם בחבלים שונים של הממלכה האוסטרית. נשאלת השאלה, כיצד השפיעה עליהם תקופת המלחמות? האם ניכרת אצלם תמורה בכיוון של הינתקות מפרנסות הכפר, וממה שהפנה נגדם לעתים את זעם האיכרים ואת תעמולת המסיתים האנטי־יהודיים – ההלוואה בריבית?

בדיקת שני ההבטים, זה הנוגע לעילית הכלכלית וזה הנוגע לרובדים הבינוניים והנמוכים, חייבה התמקדות גיאוגרפית. בחרתי להתמקד במחוזותיה המזרחיים של צרפת, במיוחד במחוז אלזאס, שבו היו מרוכזים ערב המהפיכה יותר ממחצית יהודי צרפת, היינו כעשרים ושניים אלף נפש. הם היו חשופים לאירועי המהפיכה ולמלחמה, וסביר היה להניח שרישומם של האירועים הללו ניכר בתעודות הנוגעות ליהודים. גם שני מפקדים שנערכו בקרב יהודי אלזאס בתקופה הנדונה, בשנת 1784 ובשנת 1808, שכנעו אותי שיש כאן בסיס מהימן למדי להשוואת נתונים, כדי לנסות ולהתחקות אחר סימנים של תמורה.²

א

כיצד עלה בידי מי שעתידי למלא פונקציה של בנקאי לצבור הון? מפורסם הוא סיפור ההצלחה של הרוטשילדים על סף המאה הי"ט, אך ספק אם מותר להסיק ממנו מסקנות לגבי שאר הבנקאים אחרי שנת 1815. הרי לא כולם היו רוטשילדים! לא לכולם היו חמישה בנים כמו למאיר אמשל רוטשילד, ולא הכל הבינו בחוש מתי לשגר את הבכור שביניהם, את נתן, מפרנקפורט דמיין לאנגליה (1799), כדי שיתקע שם יתד בעוד מועד, לפני תום תקופת המלחמות. הוא היה שם לאשף פיננסי, והצליח להיעשות יד ימינו של הממונה על האספקה לצבאות בריטניה, אספקה הכוללת כמעט הכל – מזון, ציוד אישי ואספקה רפואית לחיילים, מספוא לסוסים, וכמובן גם כסף למשכורות. סר צ'ארלס הריס בחר בנתן רוטשילד לגייס מטבעות ביבשת למימון הוצאות האחזקה של הצבא (1811–1816), והפקיד בידו העברת סובסידיות בסך אחד־עשר מיליון ליי"ש לבעלות בריתה של אנגליה

ביבשת. פעילות זו שכרה היה בצדה, אך דומה שנתן הרוויח את רוב כספו ממקור אחר:³ הוא היה נוהג לקנות שטרי חוב של האוצר האנגלי מספקים ביבשת אירופה, שקיבלו שטרות אלה כתשלום בעד סחורות וכסף מזומן שסיפקו לצבא ולינגטון. את השטרות שקנה תוך הפחתת מחיר (מעין עמלה) בהמבורג, באמסטרדם, בפאריס, במדריד ובפרנקפורט, היה מעביר לפרעון בסיטי של לונדון, ובשיטת ה'ארביטראז' (arbitrage), רווח מהפרשי שערים בשווקים שונים) עוד יכול היה לזכות ברווח נוסף. אחרי שנים מעטות צבר בדרך זו את המיליון הראשון, ומכאן סלולה היתה הדרך למיליון השני והשלישי ולכניסה אל עסקי המלוות בקנה מידה גדול בתום תקופת המלחמות.

ואולם, לא על היוצא־דופן אבסס את חקירתי כי אם על המקרים העשויים ללמד על תופעה כללית יותר. מקרים כאלה מצאתי בתיקי הארכיון הלאומי בפאריס. עניין לנו בשלושה יהודים שמוצאם מן המחוזות המזרחיים של צרפת: אולרי חיים וורמס (1759–1843) נולד בסארלואי, אבל ברוב שנות המהפיכה ובימי של נפוליאון נמצא אותו ואת בנו פועלים לסירוגין בשטרסבורג ובפאריס, תחילה כספקי צבא ולאחר מכן כבנקאים־סוחרים.⁴ הוא הדין בבער ליאון פולד (1767–1855). מוצאו ממחוז לורייין, והוא התיישב סמוך לפרוץ המהפיכה בפאריס (1787), כדי להסתפח⁵ שם אל סוחרים יהודיים אחרים שמצאו את מקור פרנסתם באספקה לצבא, ובראשם הסרפברים.

ואכן, נפתלי סרפבר מדלסהיים (Naftali Cerfberr Medelsheim; 1720–1794), איש מחוז אלזאס,⁶ עלה לגדולה כספק הצבא של לואי ה־16. בעת פרוץ המהפיכה יכול היה לא רק להעניק אשראי לספקים יהודיים מתחילים, כדוגמת בער ליאון פולד, אלא גם להעביר לידי ארבעת בניו, מארקס (1758–1817), ליפמן (1760–1827), ברוך (1762–1824) ותיאודור (1766–1832), חברה שהתבססה היטב ומוכנה למלא פונקציה מרכזית בעשור השנים של מלחמות המהפיכה.

חקירת שלושת המקרים הללו מצביעה על קו משותף: מעבר ממעמד של סוחר־ספק צבא אל מעמד של בנקאי; ונשאלת השאלה כיצד עלה הדבר בידם. אם מעיינים בחוים שחתמו עם נציגי הצבא בקשר לאספקת סחורות, ממוצרי מזון ועד סוסים ובהמות, בולטות לעין הכמויות שבהן מדובר, וממילא סכומי הכסף המוזרמים לידי הספקים בעקבות עסקאות אלה.

בחוזה שנחתם עם וורמס דה רומיאי בחודש מאי 1792, כחודש אחרי פרוץ המלחמה עם

3 ס"ד צ'פמן, 'התבססותו של נתן מאיר רוטשילד כבנקאי', יהודים בכלכלה, בעריכת נ' גרוס, ירושלים תשמ"ה, עמ' 303–323.

4 L. Bergeron, *Banquiers, négociants et manufacturiers parisiens du Directoire à l'Empire*, Paris 1978, pp. 55–56

5 F. Barbier, 'Les Origines de la : וראה: Archives Nationales, Paris (AN): 115/AQ – 34 maison Fould', *Revue Historique*, Vol. 569 (1989), pp. 161–176

6 R. Levylier, *Notes et documents concernant : וראה: AN: AF III/183; dr. 844: 13.10.1796 la famille Cerf Berr*, I–II, Paris 1902–1906; I, pp. 1–5

אוסטריה, התחייב בפני נציגו של שר המלחמה לספק לצבא המהפכה במקומות מבוצרים ליד נהר הריין (Neuf Brisach, Fort Louis, Huningue) מוצרי מזון שונים: בשר כבש ובשר בקר, אורז, גבינה, יין, שמן וירקות מיובשים, ואפילו גרבי צמר ונעליים. חשבון החווה הראשון התקרב לסך של מיליון וחצי פרנק, אם כי אחרי לחץ ואיומים הסכים וורמס להעניק הנחה של 35% ובלבד שלא להפסיד את העסקה, שאליה לטשו עין מתחריו. פער התיווך היה אפוא ניכר, עד שגם אחרי הנחה בלתי מבוטלת היתה העסקה כדאית.⁷

זכריה סרף, ספק מופר של צבא הריין, שהתגורר במץ,⁸ התחייב להכין לצבא הריין שנים-עשר אלף טון חיטה בחורף 1795/1794, והתשלום שהועבר לידי ביום 6 ביוני 1795 בעד אספקה זו הגיע לסך שלושה מיליון פרנק.

חברת האחים סרפבר התחייבה לוועד ההצלה הציבורי, ביום 23 בפברואר 1795, לספק לצבא המהפכה ארבעים אלף סוסים תוך שישה חודשים מיום חתימת החווה, ואף שלא נמצא חישוב מדויק של העסקה, ניתן להסיק על פי נתונים חלקיים שהיא הסתכמה במיליונים אחדים.⁹

לאור ההקף המדהים של העסקאות הללו, שהניבו רווחים גדולים, נשאלת השאלה: מה עשו היוזמים בכספים הללו בתקופה שהיתה מאופיינת באינפלציה דוהרת, פרט לפרק הקצר של הטרור (יולי 1793–יולי 1794), שבו היתה הקפאת מחירים? על יסוד בחינת המקרים של וורמס דה רומיאי, סרפבר ופולד מתברר שהם מיהרו להשקיע את כספם ברכישת נכסי דלא ניידים, בפאריס ובמחוזות המזרחיים. כך, דרך משל, סיפק ליאון פולד לצבא הרפובליקה בשנת 1795 מזון, בדים וברזל בסך שלושה מיליון ושש מאות אלף פרנק, ואף ידע לדאוג לכך (בניגוד לספקים אחרים) שהתמורה תתקבל במהירות מחשש שערך הכסף יישחק. מיד התאגד עם ספק אחר ורכש עמו יחד קרקע לאום של מאתיים ושלושים הקטאר (29.10.1795 – 7 בברימר שנה ד' לרפובליקה).¹⁰ ואילו אולרי וורמס קנה בשנת 1797 שטחי אחוזה נרחבים של רומיאי ממזרח לפאריס, וביטא את מעמדו החדש כבעל קרקע של משפחת אצולה כשהוסיף 'דה רומיאי' לשם משפחתו. קניות בתים בבירה הפכוהו בשנת 1809 למשלם המס הגבוה ביותר בין יהודי פאריס!¹¹

הסרפברים צברו הון רב לפני פרוץ המהפכה, והדבר אפשר להם לרכוש קרקעות של בני אצולה מתרוששים. וכך, עוד בשנת 1787 היו לבעלי האחוזה של טומבֶלֶן שלידי העיר נאנסי שבמחוז לוריין, ואף הקימו בתחומה בית חרושת לייצור בדים, שהעסיק פועלים

7 AN: AD/VI – 38, BB 3/49: Rapport fait au nom de la commission militaire par A.D. Laffon, député de la Gironde, 7.7.1792

8 ראה על כך: G. Lefebvre, *Les Thermidoriens*, Paris 1937, p. 142; R. Werner, *L'Approvisionnement en pain de la population du Bas-Rhin et l'armée du Rhin pendant la Révolution 1789–1797*, Strasbourg 1951, pp. 526–527

9 לווייליה (לעיל, הערה 6), ב, עמ' 70: AN: AD/VI – 44

10 AN: 115/AQ – 34

11 AN: XCIII/264, 26 Germinal an XIII (16.4.1805); ברז'רון (לעיל, הערה 4), עמ' 56.

רבים וביניהם יהודים. הם לא הסתפקו ברכישה זו והוסיפו עליה כהנה וכהנה בתים בשטרסבורג ובפאריס. בכל אלה השקיעו מרווחי האספקה לצבא. בצורה דומה נהגו גם ספקים אחרים, כדוגמת ליפמאן קאלמר (Calmer), המכונה 'הבארון של פקיני', על שם האחווה שרכש, ויעקוב בנימין, מחשובי הספקים של צבא המהפיכה בשנים הראשונות לקיומו. יש לזכור, שהיהודים לא עשו את אשר עשו שאר ספקי הצבא, ויש לכך עדויות רבות.¹²

כל הספקים הללו היו מעוניינים להיפטר במהירות מכסף הנייר ולהמירו בנכסי דלא נייד, תוך שהם נמנעים על פי רוב מלהשקיעו בתעשייה ובחקלאות. בכך הוצא הונם ממעגל הייצור ולא תרם לצמיחה כלכלית, שלא היתה קיימת כלל בעשור המהפכני והיתה אטית מאוד בתקופת נפוליאון. אין להאשים בכך את הספקים בלבד, כי מדיניות השלטון עודדה למעשה את מגמת הבריחה של ההון מן השוק החופשי ואת השקעתו בקרקעות. ביום 14 במאי 1790 אימץ השלטון את חוק ההלאמה של נכסי הכנסייה, והציע אותם למכירה לאזרחי המדינה. יתרון בולט היה לסוחרים-הספקים הגדולים, שברשותם היה הכסף הדרוש לרכישת קרקעות בהקף גדול. הם נשכרו פעמיים: פעם משום שיכלו להיפטר מכסף הנייר לפני שאיבד כל ערך עקב האינפלציה הדוהרת, ופעם שנייה משום שקנו אדמת לאום, שנמכרה לרוב מתחת למחירה הריאלי, אך במרוצת השנים הכפילה ושילשה את ערכה. נפוליאון נהג גם הוא לעודד מעבר של הון להשקעה בקרקעות, בכך שהקצה אדמות לגנרלים שלו וגם לתברות האספקה השונות, ובדרך זו פרע חובות.¹³ אחרי שלום קאמפו פורמיו, לדוגמה, הוא העביר לרשות הספק קוללו (Collot) את המכרות של אידריה שבאיטליה, וזיכה את הספק ברווח נאה של מיליון פרנק. בכל שלושת המקרים שבדקתי, וורמס, פולד וסרפבר, היה מסלול זהה, שהוביל מאספקה לצבא דרך רכישת קרקעות ומסחר בהן אל הבנקאות. בשנת 1795 נרשם עדיין בער ליאון פולד בתעודות כספק צבא וכרוכש קרקעות; בשנת 1797 כבר היה שותף עיקרי בבנק לנכיון שטרות (Caisse des Comptes), ובשנת 1800 נמנה עם מאתיים בעלי המניות העיקריים של 'בנק צרפת', שכונן נפוליאון כדי להגביר את הסדר המוניטארי ואת הפיקוח על האשראי. בין בעלי המניות האלה נמצא גם שמו של וורמס דה רומיא, ¹⁴ והוא גם פעל כבנקאי בזכות עצמו. בתפקיד זה היו עוברים דרך הבנק שלו כל הכספים שנועדו לממן את כינוסי הסנהדרין של נפוליאון, את נסיעותיהם של נציגי היהודים לפאריס ואת

L. Kahn, *Les Juifs de Paris pendant la Révolution*, Paris 1898 (réédition New York 1968), pp. 194–198; וראה גם: לוזיליה (לעיל, הערה 6), ב, עמ' 1–5.

J. Tulard, *Napoleon oder der Mythos des Retters*, Frankfurt a/M 1982, p. 104; H. Müller, *Säkularisation und Grundbesitz* (Zur Sozialgeschichte des Saar-Mosel Raumes 1794–1813), Boppard 1980, p. 145; W. Schieder & A. Kube, *Säkularisation und Archives Bas-Rhin: Étude notariale*, וראה: *Mediatisierung*, Boppard 1987, p. 87 Laquiente 25.4.1798: inventaire des biens du citoyen Cerf-Berr 1794–1798

בז'ורן (לעיל, הערה 4), עמ' 121–126; בארביה (לעיל, הערה 5), עמ' 161–176. וראה: AN: 115/AQ – 34

שהותם שם כל ימי קיומן של האסיפות. עסקי הבנקאות של אנשים אלה, שבאו מן המסחר אל פעילות פיננסית, אופיינו עדיין בזיקה הדוקה אל המסחר ואל האספקה לצבא, בכך שמימנו פעילות זו בשטורות חליפין. הסרפברים היו הראשונים בין השלושה לצרף מסחר אל בנקאות, ועוד בראשית המהפיכה נרשמה בספרי החשבונות שלהם שורה ארוכה של ספקים יהודים, ביניהם בער ליאון פולד וורמס, הנוטלים אשראי מחברת סרפבר. אלא שדווקא חברה זו, שהיתה הראשונה שאפיינה את הטיפוס הזה של הסוחרים: הספקים, העוברים ממסחר לבנקאות, דווקא היא פשטה את הרגל בשלהי מלחמות המהפיכה.¹⁵ בדרך אל ההצלחה המסחרית והפיננסית יש משקל בלתי מבוטל למה שמכונה 'הקשר המשפחתי-האתני'. בני משפחה קרובים ורחוקים ובני העדה היהודית היו נחלצים לעזרת הסוחר-הבנקאי בעת משבר. כך עולה ממקרהו של בער ליאון פולד, כאשר הבנק שלו נקלע לקשיים בעת המשבר של 1810–1811. אז חשו לעזרתו אנשי בנק אופנהיים בקלן, שהיה קשור עמו גם בקשרי משפחה דרך נישואי בנו, בֶּנוֹא (ברוך), עם הלנה, בתו של אברהם אופנהיים.¹⁶ כאמור, כאשר היה בער ליאון פולד בראשית דרכו ולא היה משופע באמצעים, נאותו הסרפברים להעניק לו אשראי נדיב. כלומר, הקשר של הקבוצה הדתית-האתנית היה בהחלט חשוב.

זאת ועוד, אסור לשכוח כי בין קווי האופי של שכבת הסוחרים-הבנקאים, שכבה של בורגנות-רכוש (Besitzbürgertum) עולה, היתה ההתייחסות אל הנישואין כאל אירוע שיש לו גם משמעות כלכלית, וגודלה של הנדוניה היה מרכיב חשוב במשא ומתן שקדם להסכם הנישואין ובמאמצי הסוחר-הבנקאי להרחיב את בסיס ההון העצמי. וורמס דה רומאי השתדל לחזק בדרך זו את מעמדו הפיננסי ואף הצליח בכך, כאשר התחתן בשלישית ונשא לאשה את בתו של צורף יהודי בפאריס, וזו הביאה לו נדוניה בסך עשרים אלף פרנק. גם נישואי ששת ילדיו תרמו להרחבת בסיס ההון של חברתו. בקשרי הנישואין של הסרפברים בולט לעין השיקול העסקי: אחות של סרפבר הגדול נישאה לזליגמן-אלכסנדר, ספק-צבא חשוב, וסרפבר בעצמו בא בקשרי נישואין עם בת ממשפחת ראטיסבון. כבר צוין למעלה, שבער ליאון פולד דאג לבסס את מעמד הבנק המשפחתי על ידי קשר נישואין עם משפחת אופנהיים בקלן.¹⁷

גם מחוץ לגבולותיה של צרפת, בגרמניה ובאוסטריה, חושפות התעודות מסלול דומה שעברו יהודים מן המסחר הגדול ומן האספקה לצבא, דרך רכישת נכסי דלא ניידים ועד למעמד של סוחר-בנקאי. זו דרכם של האיכטאליים (זליגמן) בבאוואריה, של קאוללה והאבר בדרום מערבה של גרמניה, ושל מנדלסון ווארברוג בצפונה; ואין לשכוח את הספקים בתחום האוסטרי, כגון למל, הרץ, ארנשטיין וליידסדורפר (Leidesdorfer).

15 הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, ירושלים, HM/2-946: Archives du Palais de Monaco: Répertoire du grand livre des fournisseurs de fourrages, 1773-1790

16 F. Braudel, *Civilisation matérielle et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle*, Paris 1979, II, pp. 156-159; בארביה, שם, שם.

17 AN: XCIII/264; ברז'רין (לעיל, הערה 4), עמ' 56; בארביה, שם, עמ' 161-176.

יכולתי להסתפק בממצאים הללו אילו ביקשתי להבין רק את אשר אירע לעילית הכלכלית בקרב היהודים במשך שנות דור של זעזועים מהפכניים ומלחמתיים. ואולם, החלטתי לבדוק גם את גורל הרבדים הנמוכים יותר בחברה היהודית. שיערתי שבני המעמד הבינוני והנמוך נטלו חלק חשוב בביצוע משימות האספקה לצבא, והשערה זו אומתה במרוצת חקירותי.¹⁸

בספרי ההיסטוריה על תקופת המהפיכה ונפוליאון מדובר בכתריסר ספקים גדולים, והם מוזכרים שוב ושוב. הוכחה ראשונה ששכנעה אותי כי מדובר במספר גדול בהרבה, עלתה מספר החשבונות של סרפבר האב (1794–1720), ספק הצבא של לואי ה-16, בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים.¹⁹ בספר החשבונות (1790–1773) מצאתי שמות של שישים ושבעה ספקים יהודיים, שהסרפברים עמדו עמם בקשרי עסקים ערב המהפיכה ואחרי שפרצה. בספר נרשמו סכומי כסף שהעניקו בני המשפחה בתור אשראי, וכן הכנסות שנתקבלו בפעולות מסחריות; הסכומים הגיעו למאות אלפי פרנקים. זה היה גילוי ראשון ומעודד; את המשך החיפושים ערכתי בעיר שטרסבורג.

בארכיון המחוז של חבל ריין תחת, בתיקי הנוטריונים, נמצאו מאות תעודות הנוגעות לפעילות של יהודים. לדוגמה, היו שם חוזים על אספקה של סחורות מסוגים שונים שיהודי אלזאס נהגו לסחור בהם, והם העידו על זיקתם ההדוקה של יהודי אלזאס אל המגזר החקלאי של כלכלת צרפת, ועל מעורבותם של יהודים רבים, המשתייכים לרבדים שונים של החברה היהודית, בפעולות האספקה.²⁰

חשובה ביותר היתה תגלית נוספת, בתיקי בית הדין שלייד לשכת המסחר המקומית. בתיקים אלה רוכזו מאזנים של חברות מסחר שפשטו רגל, כדוגמת חברתו של וולף לוי, גיסו של סרפבר הגדול. נתגלגלו שם לידי גם מסמכים למאות הנוגעים למחלוקות בין יהודים לבין עצמם, וכן תביעות בין יהודים לבין סוחרים לא-יהודיים בקשר לעסקי האספקה.²¹

ב

אלו מסקנות ניתן להסיק על סמך החומר הרב והמגוון הזה?
(א) האספקה לצבא היתה ענף מרכזי של הכלכלה היהודית בשנות המהפיכה והמלחמה; הענף לא היה מוגבל בשום פנים לקבוצה מצומצמת, לעילית הכלכלית בלבד. ערכתי

18 G. Wolf, *Geschichte der Juden in Wien 1156–1876*, Wien 1974, pp. 106–108; וראה: Staatsarchiv Darmstadt: Abt. G–28; Geheimes Staatsarchiv Dahlem/VIII – Ha/Rep.

109

19 הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, HM/2 – 946

20 Archives Bas-Rhin: Étude Laquiente; Étude Lacombe; Étude Marckolsheim; Étude notariale Haguenau

21 Archives Bas-Rhin: CCS/W 1118/270, Tribunal de Commerce, Strasbourg

רישום שיטתי של שמות הספקים היהודיים. סידרתי את שמותיהם לפי מקומות ישיבתם במחוז אלזאס, על פי המקורות משלושת הארכיונים הללו. המניין הסתכם במאתיים שמונים ותשעה שמות. ייתכן שמספר הספקים היה גדול מזה, שהרי לא כל יהודי אלזאס שנטלו חלק באספקה לצבא הסתבכו במריבה ולא כל בעלי התביעות אכן הביאו אותן אל בית הדין. עם זאת, מתוך הנחה שהמספר שמצאתי מתקרב לנתון הריאלי, בחרתי עשר קהילות גדולות במחוז, על פי המיפקד משנת 1784, וחישבתי את אחוז ראשי בתי האב שפעלו בתקופה הנדונה כספקי צבא. החישוב העלה כי 23%-31% מבין ראשי בתי האב היו מעורבים במסחר עם הצבא.²² בישהיים, הקהילה הגדולה שבשערי העיר שטרסבורג, לדוגמה, מנתה שבעים ותשעה ראשי בתי אב, וביניהם עסקו באספקה עשרים ושישה, כלומר 30%! גם בשאר הקהילות היה אחוז הספקים דומה. יתרה מזאת, דווקא בקהילות זעירות, במקומות מבצר או בקרבתם, הגיע אחוז הספקים ל-50%-60% מבין ראשי בתי האב היהודיים.²³

(ב) הספקים הגדולים של הצבא פרשו את רשתם על פני מחוז אלזאס כולו. חוזי האספקה של ספקים ראשיים מצביעים על הקף גדול מאוד של עסקאות ולעתים אף על מועדי אספקה קצרים, וקשה להניח שהיתה כאן פעולה של ספק בודד. בחווה שנחתם עם חברת סרפבר ב־23 בפברואר 1795, התחייבה החברה כלפי ועד ההצלה הציבורי (Comité de Salut Public) לספק לצבא המהפכה ארבעים אלף סוסים תוך שישה חודשים (שלושה-עשר אלף בשלושת החודשים הראשונים ממועד חתימת החווה, והשאר בהמשך) – מספר עצום בתנאי הזמן ההוא. הקושי לעמוד בחווה היה כפול ומכופל, כי על חברת סרפבר הטיל הוועד גם למלא את המחסור בסוסים ביחידות הארטילריה של צבא הריין, של צבא הצפון ושל צבאות סאמבר-מייז-מוזל (Sambre-Meuse-Moselle), תוך שבועות מעטים.²⁴ וורמס דה רומיאי התחייב לספק אלפי ראשי בקר לשחיטה תוך חודשיים, ואף להיות אחראי לשמירת הבהמות ולאספקת מספוא עד להעברתן לרשות היחידות הצבאיות.²⁵ זכריה סרף, ספק חשוב מן העיר מץ, קיבל על עצמו לספק שנים-עשר טון חיטה לצבא הריין תוך חודשיים (18.2.1795).²⁶ אפשר להרכות בדוגמאות מאלפות כדי להוכיח שרק ספקים ראשיים, שעומדת לרשותם רשת של קבלני

Dénombrement général des Juifs qui sont tolérés en la province d'Alsace en exécution des Lettres patentes du 10.7.1784, Colmar 1785, pp. 95–134, 142–154, 255–269, 319–337; G. Weill, 'Recherches sur la démographie des Juifs d'Alsace du 16e au 18e siècles', *Revue des Études Juives*, CXXX (1971), pp. 51–89

22 רונר (לעיל, הערה 8), עמ' 536–535; *Documents inédits sur l'entrée des Juifs dans la société française 1750–1850*, I, Tel Aviv 1977, pp. 29–39

23 לווייל (לעיל, הערה 6), ב, עמ' 84–70; AN: AD/VI – 44

24 P. Hildenfänger, *Actes du district de Strasbourg relatifs aux Juifs*, Paris 1911, pp. 17–26, Bg. 52696, Bg. 42431

25 לפבר (לעיל, הערה 8), שם.

משנה המסוגלים להגיע אל האיכרים באזורים החקלאיים הנידחים ביותר, יכולים היו לעמוד במשימה הלוגיסטית והמסחרית המסובכת שניצבה בפניהם.

עד כמה מורכבת היתה המשימה ניתן להבין מן העובדה, שהממשל המהפכני החליט בחודש נובמבר 1792 להטיל על שלושה יומים פרטיים וביניהם מארקס בער, הבכור בארבעת בניו של סרפבר, את כינונה של רשת אספקה מרכזית לצבא. ההזדקקות לשירותיהם של אנשים אלה, השנואים והמושמצים כספסרים המתעשרים על חשבון המון העם כביכול, מובנת רק אם זוכרים כי לבד מן ההון העצמי הניכר יכלו להעמיד לרשות השלטון המהפכני גם מערך לוגיסטי של ספקים גדולים כקטנים, שהיה חסר לו. הפעילות המתמשכת מימי המשטר הישן לא הפריעה כי אם להיפך – היתה לעזר רב. בעת שברוך סרפבר פעל במסגרת רשות האספקה המרכזית, שאחד ממנהליה היה אחיו הבכור מארקס, היה עליו לרכז במחסנים מאות טונות של חיטה, שעורה ושאר סחורות בשביל צבא הריין, תוך פרק זמן קצר ביותר; הוא הפעיל רשת של ספקי משנה שמנתה כחמש מאות איש.²⁷ ראייה נוספת לקיום מערך של ספקי משנה ועוזרים למיניהם, עצמאיים ושכירים, דלינו מתעודות של שנת 1796. באותן תעודות נשמעת תלונה של חברת האחים סרפבר על השהיית תשלומים בעד הסחורות שסופקו לצבא בהקף גדול, ועל כך שהשהיה זו עלולה לפגוע לא רק במנהלי חברת האספקה אלא בשורה ארוכה של ספקי-משנה הקשורים אתה.²⁸

במחוז אלזאס חיו בתקופה הנדונה כאמור כעשרים ושניים אלף יהודים, פזורים על פני חבל ריין עילי וחבל ריין תחת, במאה שמונים וארבעה כפרים ועיירות. עלינו לתאר לעצמנו אפוא רשת מסועפת של קשרים, משולה לרשת נימי דם, המגיעה לכל מקום, גדול כקטן, ובלבד שיהיו בו משפחות יהודיות אחדות אשר בכוחן לספק מספר סוסים ובהמות או כמות מוגבלת של שקי חיטה או שעורה. אספקה דומה מעשרות מקומות נוספים הצטרפה לכמויות עצומות במחסן המרכזי של הספק הראשי, ואפשרה לו לעמוד בתנאי החווה שחתם עם צבא המהפיכה או עם צבא נפוליאון.²⁹

(ג) מן התעודות עולה מסקנה נוספת: את הספקים היהודיים שפעלו בין השנים 1789–1815 ניתן לסווג לשלושה סוגים: (1) ספקים ראשיים כדוגמת הסרפברים, וורמס דה רומיא, פולד, וולף לוי, מאי, ויטרסהיים, זליגמן אלכסנדר; (2) ספקים בינוניים; (3) ספקים זעירים. בתור אמת מידה להבדל שבין שלושת הסוגים יכול לשמש מושג שטבע ההיסטוריון הצרפתי פֶּרְנַן בְּרוֹדֶל: 'מרחב עסקי'. הוא הציע לאמוד את עוצמתו הכלכלית של סוחר-ספק על יסוד הקף קשריו העסקיים:

Ch. Poisson, *Les Fournisseurs aux armées sous la Révolution française, Le Directoire des Achats 1792–1793*, Paris 1932, p. 274

AN: AD/VI – 44 28

Dénombrement général (לעיל, הערה 22), שם. ברמה הבינונית והנמוכה של ספקי-משנה לא מצאתי בתעודות כל ראייה למעורבות לא-יהודית. 29

סוחר עומד תמיד בקשר עם קונים, עם מלווים, עם נותני אשראי. שרטטו את מפת המקומות שבהם יושבים אנשים אלה, והרי לכם המרחב שבו שליט אותו סוחר. ככל שהמרחב הזה גדול יותר, הרי כוחו של הסוחר וחשיבותו גדולים הלכה למעשה! מועיל לשרטט את מפת המרחב העסקי כדי להבחין בהקפו הלאומי או הבינלאומי...³⁰

ואכן, המרחב העסקי מבדיל בין שלושת סוגי הספקים, הראשי, הבינוני והזעיר: הספק הראשי חורג מעבר לגבולות המחוז להקף לאומי או בינלאומי; המרחב של ספק בינוני נושק לגבולות המחוז, במקרה הטוב, ואילו ספק זעיר מוגבל בקשרי המסחר שלו למקום מגוריו ולסביבה הקרובה.

פולד, לדוגמה, סחר אמנם בראש וראשונה במרחב הצרפתי, אבל מפת הקשרים העסקיים מוכיחה כי פרש כנפיים ועמד בקשר עם רוב ארצות אירופה, ובעיקר עם סוחרים-בנקאים בערי מסחר גרמניות כגון המבורג, מנהיים, ברלין ופרנקפורט.³¹ הוא הדין עם הסרפברים ועם קרוביהם, הספקים זליגמן אלכסנדר וולף לוי.

לעומת זאת, מלמד התייעוד על ספק משנה של הספק הראשי שמואל ויטרסהיים, שתפקידו היה לסובב באזורים הכפריים הסמוכים לסאוורן (Saverne) ולרכז כמויות גדולות של חיטה בשביל הספק הראשי.³² גם התעודות של בית הדין שליד לשכת המסחר בשטרסבורג מעידות על הימצאותם של ספקים בינוניים וזעירים, שיצרו יחד עם חוג נבחר ומוגבל של ספקים ראשיים – זרוע לוגיסטית בעלת היררכיה מסועפת – לצורכי צבא המהפיכה וצבא נפוליאון. בתעודות אלה מסופר על תביעות של יהודים בנוגע לאי-תשלום חוב על אספקת שלושה סוסים או עשרים וחמישה שקי שעורה; או על תביעה שהגישו שני שותפים יהודים שסיפקו למשה איזאק, ספק ראשי היושב בשטרסבורג, שלוש מאות מעילי חורף לחיילים, אך נאלצו להטריח עצמם לצורך גביית התשלום מקהילה נידחת בחבל ריין עילי, בקירבת קולמאר, אל העיר שטרסבורג שבחבל ריין תחת.³³

המרחב העסקי אינו אמת-מידה יחידה כדי לקבוע את מיקומו של הספק היהודי בהיררכיה של הספקים הללו. יש להתחשב גם בכוחו הפיננסי של הספק וליתר דיוק בהון העצמי העומד לרשותו וביכולתו לגייס אשראי לביצוע פעולות אספקה בהקף גדול. כדי להשתתף במכרז על אספקה צבאית נאלץ הספק קודם כל להפקיד ערבות, מעין פיקדון שיעיד על כוחו הפיננסי. ולא די בכך, אלא שהיה עליו להקדים ולשלם מראש עד מחצית ההוצאות (שיכלו להגיע למאות אלפים ואף למיליוני פראנקים) דמי קדימה, בטרם יגבה ולו פרנק אחד לזכותו. לאחר מכן חלפו חודשים רבים עד שרשויות השלטון פרעו את החוב, ומקצתו שולם לספק בכסף נייר, וזה איבד את ערכו במהירות בימי המשטר המהפכני. רק אדם בעל עוצמה כלכלית היה מסוגל ליטול חלק במשימת אספקה מעין זו.³⁴

30 ברודל (לעיל, הערה 16), עמ' 156–159.

31 באריבה (לעיל, הערה 5), עמ' 169–186.

32 Archives Saverne: Registres de la municipalité, 8 Fructidor an III (26.8.1795)

33 Archives Bas-Rhin: Tribunal de commerce, CCS/W 1118/270, pp. 40, 266

34 ורנר (לעיל, הערה 8), עמ' 525–537.

עוצמה זאת, כפי שכבר תואר למעלה, הופגנה בין השאר בקניית קרקעות לאום. נוסף ונדגיש עובדה אחת: רק השכבה המצומצמת של הספקים הראשיים נטלה חלק בכך, והיהודים ככלל לא התבלטו מבחינה זאת. אם בין השנים 1791–1811 רכשו יהודים במחוז אלזאס קרקעות בהקף של 1,300 הקטאר, הגיע חלקם לכדי 2.12% מכלל הקרקעות שנקנו בפרק הזמן הנדון – אחוז אפסי לעומת כל הידוע מספרות התקופה, שהגוימה בתיאוריה על 'השתלטות' היהודים על קרקעות האיכרים. אם נמצאו יהודים בין הקונים, מן הסתם לא באו מן הספקים הבינוניים והזעירים, כי אם מבין הספקים הראשיים בלבד.³⁵

אוסף על כך פרט פורמלי, אך בעל משמעות, להבדל שבין הרמות השונות בהיררכיה של ספק הצבא: רק הגדולים זכו להיקרא בתארים כגון 'munitionnaire – fournisseur de l'armée – entrepreneur en chef'; דבר זה מצביע על הכרה רשמית בהם ובמעמדם, ומאכן זכותם להשתתף במכרזים של אספקה לצבא. נושאי התארים הם גם אלה שעמדו בקשר חזוי עם רשויות הצבא והשלטון.³⁶

מעורבות זו של רבים מיהודי המחוזות המזרחיים בכלל, ושל יהודי אלזאס בפרט, בעסקי צבא גם אחרי פרוץ המהפכה מעוררת תמיהה: מטבע הדברים, מהפכה בתחום הפוליטי והחברתי עשויה לגרור מהפכה בתחום הצבאי, לרבות מערך האספקה. הקשר בין תחום זה לבין אופיו של המשטר איננו בגדר נעלם. בשעה שהסדר השדרתי הישן מתבטל ועובר מן העולם, ובמקום שלטון אבסולוטי בא שלטון חוקתי-פרלמנטארי וחלה תמורה בשיטה הכלכלית-המרקנטיליסטית, יש לצפות בדרך כלל לשינוי בצבא – במבנהו ובתפקודו, בעת שלום ובעת מלחמה.³⁷

אילו היה מדובר ב'משטר הישן' והסדר האבסולוטיסטי היה שריר וקיים, לא היה מקום להיות מופתע לאור חיזיון זה של ספקי צבא לרוב. במאות ה'י"ז וה'י"ח נזקקו לשירותיו של הספק היהודי רוב המדינות ברחבי הקיסרות הרומית הקדושה והמדינות הגרמניות, וגם מחוצה להן – מאנגליה דרך צרפת ועד תורכיה. יהודים, אשכנזים וספרדים כאחד, עמדו לרשות השליטים במזרח ובמערב בעתות מלחמה.

אנטוניו פרנאנדס קארוואל (Carvajal; 1590–1659), לדוגמה, היה הספק של קרומוול, באמצע המאה ה'י"ז, וסיר סלומון דה מדינה (1650–1730) שירת את הדוכס של מארלבורו בכל מלחמותיו. בשנת 1704 ערך דוכס זה מסע מהיר ומפרך, עם צבא של ארבעים אלף חייל (מספר בלתי מבוטל לאותו הזמן), וגמא מרחק של כשלוש מאות מילין –

R. Marx, *La Révolution et les classes sociales en Basse-Alsace, structures agraires et vente des biens nationaux*, Paris 1974, pp. 293–298, 530–533 35

A. Aulard, *Recueil des actes du Comité de Salut Public*, Paris 1889, XXV, pp. 532–534, 21 Messidor an III (18.7.1795): 'Le Juif May fut nommé "entrepreneur en chef" pour les approvisionnements en grains et fourrages des places de Landau, Wissembourg et Germersheim' 36

M. Howard, *War in European History*, Oxford 1987, pp. 75–82 37

מאמצות השפלה, דרך נהר הריין ועד לדאנובה בבאוואריה – בחמישה שבועות, בין 20 במאי ל-26 ביוני, בלא שיישבר כוחם של החיילים ושל הסוסים. השג זה, שעורר את התפעלותו של הנסיך אויגן מסאבויה, מצביא מהולל לא פחות ממארלבורו (Marlborough), יוחס לכישרונו של סלומון דה מדינה, הספק היהודי, שהצליח להבטיח אספקת מזון סדירה ורציפה לכל אורך המסע המפרך. הוא זכה לגמול על השגו זה והיה היהודי הראשון שקיבל תואר אבירות אנגלי.³⁸

ידועים התנאים שבהם התפתחה יוזמתם של ספקי הצבא, המוכרים במרכז אירופה גם בתור יהודי חצר. השלטון האבסולוטיסטי שם דגש על עוצמה צבאית, אך עדיין לא פיתח מנגנון פקידות מתאים, שיבטיח גיוס משאבים למימון ולאספקה סדירים בעת המלחמות הרבות שפרצו חדשות לבקרים. השליט של המשטר הישן נאלץ להישען על יזמים פרטיים, ביניהם יהודים, כדי שיעזרו לו להתגבר על קשיים שהתעוררו מחמת העדר מערכת אשראי ציבורי מפותחת ושל מסלולי אספקה סדירים למזון ולציוד.

בפרוסיה, לדוגמה, מפורסמת היתה משפחת גומפרץ. במשך חמישה דורות – משלהי מלחמת שלושים השנה ועד שלהי המאה הי"ח – שירתו בני המשפחה את ההוהנצולרים. יעקב גומפרץ, ספק הצבא של פרידריך וילהלם הראשון, העמיד לרשות המלך את כל הדרוש לו, לרבות חיילים: 'בחורים גבוהים, יפים וצעירים', כפי שמעידות התעודות.³⁹ פעילותו של שמואל אופנהיימר (1630–1703), יהודי החצר של הקיסר ליאופולד הראשון, היא מן המפורסמות. שנים רבות עמדו צבאות הקיסר הן מול חיילי צרפת של לואי 14' והן מול התורכים, אשר הגיעו בשנת 1683 עד שערי וינה. ההצלחה האוסטרית נבעה במידה רבה מפעולתו המוצלחת של שמואל אופנהיימר כספק צבא. מקרהו מלמד על התנאים המיוחדים שאפשרו את עלייתם של יהודים כספקים, אך יחד עם זאת העמידו בפניהם סיכונים גדולים. במשטר האבסולוטיסטי היתה קיימת תלות הדדית בין הספק לשליט, ובין שריו ומפקדיו הבכירים לבין 'יהודי החצר'. זיקה בלתי רשמית זו אפשרה לנצל את מלוא הכישרון היומי של היהודי: אופנהיימר פיתח על פני אירופה כולה רשת לגיוס הון למימון המלחמות, ופיתח דרכים להעברת כמויות עצומות של סחורות מכל סוג – תחמושת, סוסים, מזון, וציוד לחיילים מכף רגל ועד ראש. ניתן לומר בלא גוזמה, שהמערך שבנה אופנהיימר, בסיוע קבלני המשנה שלו, מילא תפקיד ששום גורם אחר בממלכה לא היה מסוגל למלא, ובכך תרם תרומה מכרעת להצלת וינה מידי צבא הסולטאן ולהשגים צבאיים נוספים של חיילי הקיסר. נאמנה בעניין זה עדותו של אויגן מסאבויה, שהעריך את שירותיו של אופנהיימר עד שהיה מוכן להתייצב להגנתו נגד כל ניסיון לסלקו ולשבור את עוצמתו. והנה, כשם שהמייחד את המשטר האבסולוטיסטי מתגלה בעלייתו של הספק היהודי, כן הוא נחשף בנפילתו: דווקא הזיקה הבלתי רשמית, שלא היתה נתונה לפיקוח של מוסדות מייצגים ולא לשיקוליה של כלכלת שוק, גרמה בסופו של

M. v. Creveld, *Supplying War, Logistics from Wallenstein to Patton*, Cambridge 1977, 38
pp. 5–74, esp. 29–35; הרוארד, שם, עמ' 48–49, 60–61.

H. Schnee, *Die Hoffnanz und der moderne Staat*, Berlin 1953, I, pp. 78–96 39

דבר להתמוטטות עסקי משפחת אופנהיימר. עם תום המלחמות, כשהגיע מועד פרעון החובות שהצטברו כתוצאה מפעילות האספקה העניפה, סירב הקיסר לכבד את התחייבויותיו, ולא הועילו משפטים ותחנונים. חוב של שישה מיליון פלורין לא סולק. הכל לפי האימרה: 'היהודי עשה את שלו – היהודי יכול ללכת'.⁴⁰ סביר היה להניח שפונקציה זו של הספקים היהודיים תתבטל עם נפילת המשטר הישן, אחרי פרוץ המהפיכה של 1789. ואכן, חלו שינויים, והם אף לא פסחו על הצבא של צרפת. כיצד אפוא נותר על כנו ספק הצבא היהודי?

ג

לא בתחום הטכנולוגי בולט השינוי שחוללה המהפיכה, כי הוא התבסס על השגי המשטר הישן. הרובה של חייל המהפיכה היה הרובה ששוכלל בשנות השבעים של המאה ה"ח, והתותח שהכריע במערכה של ואלמי, שבה גברו הצרפתים בספטמבר 1792 על הפרוסים של הנסיך ברונשווייג, היה 'תותח גריבוואל' (Gribeauval), על שם ממציאו, שתרם להגברת כוח האש וליתר ניידות של הארטילריה הצרפתית עוד בימי לואי ה-16.⁴¹ שידוד מערכות חוללה המהפיכה בכוונה צבא עם מן הצבא השדרתי. לפני המהפיכה היו משרות הקצונה שמורות לבני האצולה, והניידות כלפי מעלה היתה חסומה בפני אנשי המעמד השלישי. זה היה צבא מקצועני, שלא מנה אלא כמאה וחמישים אלף חייל בשנת 1789. לאחר המהפיכה גדל הצבא, ובשנים 1793–1794 מנה יותר מחצי מיליון חייל. ואולם, דרושים היו תושייה ומאמץ רב כדי למזג אוסף הטרוגני של אנשים לכדי צבא מאוחד, הנאמן לעניינה של המהפיכה. הרי נותרו היחידות של הצבא המלוכני הישן, שסבל אמנם מירידת כוחו עקב בריחת קצינים אנטי־מהפכניים, אבל עדיין היה חיוני בגלל רמת ההכשרה הצבאית; בצדן היו היחידות החדשות של מתנדבים מכל שדרות העם, שהזדהו עם הסדר החדש והיו בעלי להט קרבי, אך נעדרו הכשרה צבאית. מי שרצה לבנות משני חלקים בלתי שווים אלה גוף לוחם גדול ומאוחד היה חייב לגשת לארגון מחדש.⁴² הדבר נעשה בהנחייתו המזהירה של לאזאר קארנו (Carnot), על סמך חוק שאימץ הקונבנציון ביום 25 בינואר 1793. קארנו השלים את המיזוג וכוון צבא לאומי בן אחד־עשר חילות ('ארמיות'), בפקוד מרכזי. צבא מהפכני זה, שהיה מוכן בראשית שנת 1794, הצטיין במודעות פוליטית גבוהה ובניידות, ואלה הביאו לו השגים במלחמת הקואליציה הראשונה.

עם זאת, קארנו נכשל בארגון מערך האספקה. לא עלה בידו לארגן מחדש את הזרוע המופקדת על הבטחת מזון לחיילים ולסוסים. אמנם, הוגדלה מצבת כוח האדם של אנשי האפסנאות, שתפקידם היה לדאוג לרווחת החיילים, אבל לא שונתה השיטה שהיתה נהוגה

S. Stern, *The Court Jew*, Philadelphia 1950, pp. 20–30 40

הוארד (לעיל, הערה 37), עמ' 75–93. 41

A. Forrest, *Soldiers of the French Revolution*, London 1990, pp. 26–57 42

עוד בצבא המלוכני הישן. התיווך בין אנשי האפסנאות או ה'קומיסארים' של הצבא לבין בעלי הסחורה למיניהם, איכרים ויצרנים, עדיין נותר בידי ספקים ויזמים פרטיים.⁴³ פרט לפרק זמן קצר של שנת הטרור, שבו פעלו נציגי ועד ההצלה הציבורי על פי שיטת הכלכלה המכוונת מלמעלה, בעזרת החרמות וגיליוטינה ומאסרים, היה גורל הצבא נתון בידי המגזר הפרטי, קרי הספקים, בכל הנוגע לציוד ולמזון. הספקים לא זכו לאהדה בציבור. הם נחשדו בהתעשרות בדרכי מירמה על חשבון האומה, ומאסרים של ספקים בשל האשמות על ספסרות חזרו ונשנו בימי השלטון המהפכני. אף על פי כן נזקק הצבא המהפכני שוב ושוב לשירותיהם של יזמים אלה, ואחרי שנת הטרור חזרו אליהם במהרה. אחרי טרמידור לא הסכימו עוד אנשי המסחר, היצרנים והאיכרים, לספק סחורה תמורת שטרות נייר. לא היה מנוס משיבה אל כלכלה חופשית (בלא פיקוח מחירים), והדבר החזיר את חברות האספקה הפרטיות אל מעגל הפעילות עם הצבא. ואכן, בולט לעין הקשר בין הקשיים של הכלכלה עקב עזוועי המהפיכה והמלחמה, לבין הצורך להזדקק לספקים לפי הנוהג הטרור-מהפכני.⁴⁴

עד שנת 1789 היתה הכלכלה פרוט-תעשייתית והיתה בה צמיחה מועטה, והיא התבססה על ייצור ועל חקלאות בשיטות מיושנות, ללא מחזוריות של גידולים וללא שכלולים טכנולוגיים. למערכת הפיננסית לא היו מנגנוני גיוס אשראי, ציבורי או פרטי, בקנה מידה רחב, כפי שמחייבים תנאים של מלחמה ממושכת. ביטול הפיאודליזם בעקבות המהפיכה והנהגת רפורמה אגרארית גררו אמנם שינויים מבניים לקראת מודרניזאציה בתחום הכלכלה (ועוד יותר תרם לכך ה'קוד סיביל' של נפוליאון), אבל בטווח הקצר השתרר קיפאון ואפילו חלה נסיגה, במקום פיתוח תעשייתי וצמיחה כלכלית, בעקבות עזוועי המהפיכה והמלחמה.

הגידול הדמוגרפי נבלם ונעצרה ההגירה מן הכפר אל העיר. החקלאות שוחררה אחרי 1789 מנטל המסים הפיאודליים וקמה שכבה רחבה של בעלי קרקעות זעירים, אבל הייצור החקלאי על פי מספר התושבים ירד. במגזר התעשייתי היתה אמנם התקדמות פה ושם, בעיקר אחרי שנת 1796, בימי הדיקטטוריון ואחרי ביטול השטרות מנייר. התעשייה הכבדה הגדילה את התפוקה שלה, בגלל ייצור לצורכי הצבא, וגם תעשיית הכותנה הצליחה לפרקים להתרחב. בכל זאת מצביעים כל המדדים האחרים על קיפאון בתעשייה: בשנת 1800 היא עבדה ב-60% מכושר התפוקה של שנת 1789.⁴⁵ סחר החוץ של צרפת ירד בשנים 1812-1814 למחצית הקפו לעומת ההקף בשנים 1784-1788. ההסגר היבשתי שהכריז נפוליאון בהגיעו לברלין, ב-21 בנובמבר 1806 (שעליו הגיבו האנגלים בהטלת

idem, 'L'Armée révolutionnaire', *Dictionnaire critique de la Révolution française*, eds. 43
F. Furet & M. Ozouf, Paris 1988, pp. 230-232; פורסט, שם, עמ' 127-154; הווארד (לעיל),

הערה 37), עמ' 63-69.

M. Marion, *Histoire financière de la France depuis 1715*, Paris 1927, III, pp. 6-12, 44
53-63, 101-129

J.-Ch. Asselain, *Histoire économique de la France du 18e siècle*, Paris 1984, pp. 113-128 45

מצור משלהם על חופי צרפת וצפון אירופה), היה למעשה ניסיון לחדש שיטה של מרקאנטיליזם, ופעל כבומרנג נגד צרפת עצמה ונגד ערי הנמל, כדוגמת בורדו. אם לא נהרס המסחר בערי הנמל שליד חופי האוקיינוס האטלנטי לחלוטין בימי המהפיכה, הרי באה מדיניותו של נפוליאון והשלימה את מעשי ההרס. ערים אלה, שידעו שגשוג במאה הי"ח, סבלו משפל כלכלי חמור בין השנים 1789–1815.⁴⁶

הסיבה הראשונה במעלה להידרדרות הכלכלית של צרפת היתה האינפלציה. האסיפה המכוננת החליטה על שימוש בכסף נייר, ה'אסיניא' (assignat), ובחודש דצמבר 1789 הונפקו השטרות הראשונים, בשיעור של ארבע מאות מיליון פרנק; לכאורה דבר סביר, כל עוד היה להם כיסוי, הודות לנכסי הכנסייה שהולאמו. ואולם, עד מהרה הגדיל השלטון המהפכני את נפח השטרות בלא כל יחס לנכסים שברשותו, והציבור החל מאבד את אמונו בהם. כוח הקנייה של השטר ירד פלאים, ובסוף 1793 היה שווה רק כדי מחצית ערכו המקורי; בסוף 1795 כבר ירד ערכו לחלוטין. בימי הדיקטטוריון לא היה עוד מנוס מביטול השטרות שנותרו במחזור ומן החזרה אל אמצעי התשלום המתכתיים (פברואר 1797). השתררה דפלציה, וחלפו שנים אחדות עד שהחלה שוב צמיחה כלכלית.⁴⁷

אף שכסף הנייר אפשר לשלטון המהפכני לממן את פעולותיו בלא לגבות מסים, עשתה האינפלציה שמות בכלכלה. הייצור בתעשייה ובחקלאות קפא על שמריו, והאספקה שובשה לעתים קרובות. עוד תקופה ארוכה טולטלה צרפת ממשבר למשבר (1808, 1812), ורק עם תום המלחמות נפתח פרק של צמיחה אטית ורציפה.

מנהיגי המהפיכה לא גילו הבנה רבה ברזי הכלכלה. הם לא היו ערים לקשר ההדוק שבין יציבות מוניטארית ובין השקעות, ייצור ופריון, ולא ייחסו חשיבות לזרימה שוטפת של סחורות מן הכפר אל העיר. אחד המעטים שהיה מודע לקשר הזה היה סאן ז'יסט (Saint-Just; 1767–1794), חבר ועד ההצלה הציבורי ואיש משטר הטרור. הוא ניסח זאת בשנת 1794 במילים אלה: '...האיכר אינו מעוניין להניח בקופתו נייר המאבד מדי יום ביומו את ערכו... לכן, הוא אוגר חיטה במקום לאגור שטרות'.

זעזועי המלחמה והאינפלציה בלמו תהליכי שינוי, ולא אפשרו מעבר משיטה מרקנטיליסטית טרום-תעשייתית אל שיטה תעשייתית של כלכלת שוק. חרף חקיקה שבאה לעודד מעבר כזה, הרי מדיניותם של אנשי המהפיכה ושל נפוליאון עיכבה אותו בפועל. בתוך כך גם עיכבה מדיניות זו את ההינתקות של היהודים מכלכלת הכפר ומתפקידי התיווך שהם מילאו בה, הן במתן אשראי והן בהעברת סחורות בשני הכיוונים, מן הכפר אל העיר ומן העיר אל הכפר.

חוליית התיווך היהודית היתה חיונית מכמה טעמים. ראשית, עמדה לרשותה רשת של ספקים בכל הרמות – ראשיים, בינוניים וזעירים – כדי לטפל במהירות וביעילות יחסית

46 F. Aftalion, *L'Économie de la Révolution française*, Paris 1987, pp. 15–28, 56–65
 47 P. Léon, A. Daumard & E. Labrousse (eds.), *Histoire économique et sociale de la France*, Paris 1976, III: 1789–1880, pp. 24–74; F. Furet & D. Richet, *La Révolution française*, Paris 1973, pp. 339–344

במשימות הדחופות למען הצבא. הרשת היתה פרושה על פני כל אלזאס ומחוז לורייין. שנית, משום שבידיה היו מקורות מימון ואפשרויות למתן אשראי לאיכרים ששקעו בחובות – לא רק בגלל המלחמה אלא גם בגלל רכישת קרקעות מנכסי הלאום – ונזקקו לאשראי כאוויר לנשימה. לכן לא חל צמצום ברמת החובות של האיכרים לספקים-סוחרים, יהודים ולא-יהודים, כי אם התרחבות.

ואולם כל נטעה: התרחבות נפח האשראי שהעניקו יהודים לאיכרים באלזאס בתקופה הנדונה אינה מעידה על התעשרות או על עלייה של יהודים רבים מן הרובד של סוחרים בינוניים וזעירים אל הרובד של סוחרים-ספקים גדולים. אמנם, בין השנים 1813–1823 היו בידי היהודים במחוז ריין תחתי (שבו ישבו כידוע כ-75% של הציבור היהודי באלזאס) שטרי חוב על הלוואות בסכום הנע בין שמונה-עשר לעשרים מיליון פרנק, ותשעה מיליון פרנק שטרי חוב במחוז ריין עלילי. ואולם, הם לא יכלו להוון סכומים אלה, כי נפוליאון העניק שמיטת חובות לאיכרי אלזאס בשנת 1806, ובשנת 1808 הטיל פיקוח חמור על ההלוואות בעזרת הצו הידוע לשימצה בתור 'הפקודה המחפירה'.⁴⁸

מעניינת עדותו של מושל המחוז של ריין תחתי, באיגרת ששלח אל חבר מועצת המדינה של נפוליאון פלה דה לוזר (Pelet-de Lozère; 1759–1842), לקראת כינוס אסיפת הנוטאבליים: '...בין 600 משלמי המס הגבוה במחוז נכללים שני יהודים בלבד! אם נסכים כי מנינם מגיע ל-22,000, הרי בקרב אוכלוסייה של 455,427 לא-יהודים צריכים היו להימצא 28 יהודים לפחות... אלא שעדיין עיקר עיסוקם במסחר בדברים ישנים ובהלוואה בריבית...'.⁴⁹

כבר צוין למעלה, כי אין לדבר על תופעה של התעשרות כלל הציבור היהודי. רק קומץ הצליח לטפס מאספקה לצבא עד למסחר בינלאומי ובנקאות, היינו לקיים בידו את העושר שצבר חרף זעזועים ומשברים כלכליים תכופים, ולהסתפח אל המעמד העולה שהתייצב במוקד ההמראה התעשייתית. הריבוד הפנים-יהודי לא השתנה. זאת ניתן ללמוד לא רק מחלקם המצומצם של היהודים ברכישת קרקעות לאום במחוז אלזאס ומכך שכמעט אינם מיוצגים בין משלמי המס הגבוה, אלא מריבוי העוני בקרב היהודים. 45% שייכים היו עדיין לרובד התחתון, ו-20% היו עניים החיים על צדקה דרך קבע. אחוז הילדים של עניי העיר הלומדים על חשבון הקהילה לא ירד.⁴⁹

ד

פעילותם של יהודים כספקים בין השנים 1789–1815 היתה אמנם מרובה, אבל לא גרמה לשידוד מערכות כלכלי או חברתי. נהפוך הוא, היא תרמה לשימור הדפוסים של המשטר הישן. אולי ימחיש זאת תיאור דמותו של ספק שהשתרך מאחורי ה'ארמיה הגדולה' של

48 מארקס (לעיל, הערה 35), עמ' 293–298, 530–533.

49 נהר-ברנהם (לעיל, הערה 23), א, עמ' 324–328.

נפוליאון, לבדו או בחבורה של שותפים אחדים. האיש הגיע במסעותיו לכל חלקי אירופה: לאיטליה, לפרוסיה, לספרד ואף לרוסיה. זה היה סוג מיוחד של סוחר, שהצטיין לא רק בחוש עסקי, כי אם באומץ, בכוח סבל ובמידה מסוימת של יצר הרפתקנות, ויעידו זיכרונותיו של האיש.

איזידור לעהמן (1782–1856), בנו של ספק צבא, נולד בבישהיים. אביו החל לעסוק באספקה עוד בימי המשטר הישן, בשירות הצבא המלוכני, ואילו הבן היה ספק בימי המשטר המהפכני. הוא קיים בידו את מסורת המשפחה. על לעהמן זה, יהודי אלמוני, לא היינו שומעים דבר אלמלא השאיר אחריו זיכרונות על אודות מסעו עם חיילי נפוליאון אל מעמקי רוסיה. יש בזיכרונות אלה משהו המעיד על גורלו של דור ועל יהודים שהמלחמות המתמשכות ריתקו אותם אל סוג מסוים של פעילות כלכלית, שהיתה אופיינית למאות ה"ז–ה"י"ח, ונדונה לשקיעה עם בואה של תקופה חדשה, תקופה של שלום מתמשך ושל מהפיכה תעשייתית.

סוחר היה צריך להיות בעל מניע מיוחד כדי להסכים להצטרף מרצון אל הארמיה הגדולה, ולסבול עמה יחד את התלאות הנוראות בחורף הרוסי. מניע אחד היה בלא ספק הסיכוי לרווחים נאים: 'שמעתי על המלחמה עם רוסיה ההולכת וקרבה. אמרתי לעצמי משפחתי גדלה והגיעה העת להגדיל גם את הוני (את שצברתי בעת המסע לפרוסיה...)'.⁵⁰ האם יש הזדמנות טובה ממסע זה לרוסיה? לא היססתי והחלטתי לצאת לדרך!'.⁵⁰

הנכונות להעז ולצאת למסע ארוך, הכרוך בפרידה מבני המשפחה (אשה ושני ילדים), מבלי לדעת מתי יסתיים המסע, באה בעצם בגלל העדר אפשרות למלא פונקציה של ספק ראשי, כזה שיש לו ההון הדרוש ואף המעמד המוכר כדי להתחרות על החוזים הגדולים בצרפת, הרחק מקו החזית. אפשרות זו ניתנה לאנשים כאובראר (Ouvrard), כפולד, כוויטרסהיים, כלאזאר וכראטיסבון, ולא לספק זעיר. הוא נאלץ ללכת בעקבות הצבא המתקדם ולארוך לעסקה מזדמנת, והיא היתה בדרך כלל בעלת הקף צנוע. צבא שמנה בראשית המסע כחצי מיליון חייל, לא יכול היה לגרור עמו את הכל בקרונות המחסן. קצין האפסנאות הראשי של נפוליאון, דרי (Daru), צריך היה אפוא להזדקק לשירותיה של קבוצת ספקים שלא היתה אהודה עליו, אך הוא לא יכול היה בלעדיה.

לעהמן יצא לדרך בתקווה לעסקים טובים, נטל עמו את חסכונו, וצירף אליו שני שותפים, ידיד ובן משפחה, וכן שני עוזרים-משרתים. בחודש אוגוסט 1812 החלו לנוע בציר ההתקדמות של הארמיה; הם עברו את קניגסברג ואת וילנה, והגיעו בשבוע השני של אוקטובר עד מינסק. אלא ששם כבר השיגה אותם הידיעה שנפוליאון החליט לסגת ממוסקבה, ובטרם יעשו אפילו עסקה אחת אחזה הבהלה בכל, במפקדים ובחיילים שעוד נותרו בחיים.

לא היתה צרה מן הצרות האפשריות שלא פקדה את הספק היהודי שלנו: הוא חלה, וכבר

M. Grunwald, *Die Feldzüge Napoleons, nach Aufzeichnungen jüdischer Teilnehmer und Augenzeugen*, Wien 1913, pp. 59–126; idem, 'Un juif fournisseur militaire de Napoleon Ier', *REJ*, LVII (1909), pp. 79–92

כתב צוואה; הוא וחבורתו נתקלו בשודדי דרכים והוא נאלץ להפעיל נשק; ולבסוף נפל בשבי הרוסים. שמונה חודשים היה עצור, עד שהשיג התר מעבר, בעזרת יהודים במינסק והודות לתשלום כופר כבד, כדי שיוכל לעזוב את רוסיה.

לעהמן שב אל ביתו בעיירה שליד נהר הריין בחודש נובמבר 1813. למעלה משנה עשה במרחקים. התקוות הגדולות התבדו: הוא לא צבר הון נוסף, אלא הפסיד אף מה שהיה לו בצאתו לדרך. רק נקודת אור אחת היתה לו לספק במסעו: בכל מקום שבו היו קהילות יהודיות, בקניגסברג, בוורשה, בוויילנה ובמינסק, מצא סיוע ואף נכונות לשותף עמו פעולה, לא רק לשם מילוי אחר חווי אספקה, אלא במתן קורת גג ואוכל. הסולידריות הכלל־יהודית לא הכזיבה.⁵¹

זהו סיפורו של ספק שלא היה מן הגדולים, אך סיפורו משקף גורל של רבים מאלה שרצו לנצל את תקופת המלחמות כדי לסחור עם הצבא כבימים עברו. לרבים מהם זה היה פרק אחרון לעיסוקם, לפני שקיעתו עם תום התקופה הנפוליאונית.

ה

כללו של דבר, יצאתי לחקור את אשר אירע לכלכלה היהודית בתקופת מלחמות שארכה כשנות דור. מיקדתי את תשומת הלב בעילית הכלכלית, בסוחרים ובבעלי ההון הגדולים מן הצד האחד, ובהמון הסוחרים והמלווים בריבית, הבינוניים והזעירים, מן הצד האחר. רציתי לבחון את השפעת הזעזוע המהפכני והמלחמתי על דפוסי הפעילות הכלכלית של היהודים: האם נטו להינתק מכלכלת הכפר, או שבחרו להיצמד אליה ואל התיווך בינה לבין הכלכלה העירונית, כפי שאכן היה ערב המהפיכה במחוזות המזרחיים של צרפת?

התמונה שנצטיירה מלמדת על קפיאה על השמרים. קומץ יהודים שטיפסו בסולם ההצלחה, ממעמד של ספקים־יוזמים בראשית התקופה למעמד של סוחרים־בנקאים בסופה, אין בהם כדי לבטל את ההתרשמות של כלכלה יהודית הממאנת להשתנות, כשם שהכלכלה הלא־יהודית ממאנת לעשות זאת. כרבע מכלל המפרנסים היהודיים פעלו באספקה לצבא, והתמידו בכך במסגרת הפעילות האופיינית ליהודים בימי המשטר הישן. זאת אף שמנהיגי המהפיכה התיימרו לשים קץ לשיטת האספקה שהיתה מיוחדת לצבא המלוכני. האידיאולוגיה המהפכנית⁵² חייבה להלכה ויתור על שירותיהם של הספקים־היזמים, יהודים ולא־יהודים, אבל בפועל התפתחו הדברים אחרת, ונוצר פער בין הכוונות המוצהרות של השלטון המהפכני לבין רמת הביצוע היומיומית.

שלושה גורמים חברו יחד בהשתררות קיפאון בכלכלה היהודית: המלחמה, האינפלציה והעדר מערך אספקה שיאפשר לצבא לוותר על הספק־היזם הפרטי. בגלל האילוצים שחלו כתוצאה מגורמים אלה באה ההישענות על מערך אספקה קיים, בדמות רשת הספקים

51 ב"צ דינור, במפנה הדורות, ירושלים תשט"ו, עמ' 32–46 (על 'מידת אחדותה של האומה הישראלית בזמנים החדשים').

52 פורסט (לעיל, הערה 42), עמ' 125–154; לפבר (לעיל, הערה 8), עמ' 71–100.

היהודיים, הפרושה על פני מחוזותיה המזרחיים של צרפת, כפיתרון ריאלי-פרגמטי הנמצא בהשג יד. אף אם פיתרון זה נבחר באי־רצון, לא רק משום שעמד בסתירה לאידיאולוגיה המהפכנית, אלא גם משום שדעת הקהל נטרה איבה ל"ספקים־הספסרים", הרי הוא הלם את מצב העניינים למעשה, היינו כלכלה שנשארה במידה רבה בשלב המרקנטיליסטי, הפרוטו־תעשייתי.

בחרתי מגזר מוגבל לבחינת השפעתה של המהפיכה והמלחמה המתמשכת על כלכלת היהודים. ואולם, דומה שהמסקנה של הדיון חורגת מעבר לפעילותם של יהודים כספקים־יזמים, ונוגעת לתלות של הכלכלה היהודית בכלכלה הכללית, מבחינת רמת המודרניזאציה ומבחינת קצב השינוי המבני והפונקציונאלי. התברר כי עדיין לא בשלו התנאים להשתחררות מן הכלכלה הכפרית: אין צמיחה כלכלית, אין הגברה של השקעות בתעשייה ובחקלאות ולא קמו מנגנוני מימון, כגון רשת בנקים, להגדלת האשראי הציבורי והפרטי. חרף קווי הייחוד של הכלכלה היהודית, המזדקרים לעין בשלב הפרוטו־תעשייתי עוד יותר מאשר בשלב התעשייתי, יש תימוכין להנחה שהמעבר משלב אחד למשנהו מותנה בתמורות בכלכלה הכללית.

רק אחרי שנת 1815, כאשר השתרר שלום למשך יותר משלושים שנה ונסתיים הלחץ האינפלציוני, התחדשה והתרחבה המערכת הבנקאית, גברו ההשקעות והחלה מהפיכה תעשייתית. עתה, משיכול היה היצרן בחקלאות ובתעשייה להשיג אשראי לפעולותיו, והחלה צמיחה כלכלית, החלה גם הכלכלה היהודית לצאת מן השלב הפרוטו־תעשייתי ופחת משקלו של היהודי כמתווך בין המגזר החקלאי למגזר העירוני. בד בבד עם שידוד המערכות בכלכלה הלכה וגברה גם המודרניזאציה של הצבא, ובתוך זה מערך האספקה. בצבא צרפת, לדוגמה, עבר מערך האפסנאות ארגון מחדש, ואחרי 1817 לא היה עוד צורך בספקים־יזמים, לא במלחמת ספרד בשנות העשרים ולא במלחמת קרים או במלחמות איחוד איטליה ופרוסיה־צרפת בשנת 1870. וכך נעלם ספק הצבא היהודי במערב אירופה ובמרכזה.

FRAENKEL PRIZE IN CONTEMPORARY HISTORY

1991

The Wiener Library in London is pleased to announce that the Fraenkel Prize in Contemporary History for 1991 has been awarded as follows:

Mark Levene, Great Britain, was awarded the prize open to all entrants for his work 'War, Jews and the New Europe: A Study of the Diplomacy of Lucien Wolf, 1914–1919'; and Angela Schwarz, Germany, was awarded the prize for entrants under 30, for 'Die Reise ins Dritte Reich. Britische Augenzeugen im nationalsozialistischen Deutschland (1933–1939)'.

In 1992 there will again be two distinct Fraenkel Prize awards, both for unpublished works in the field of contemporary European history. One prize, in the sum of \$5,000, will be open to all entrants, while the other prize, in the sum of \$3,000, will be open only to entrants under 30 years of age. Candidates should specify for which of the two prizes they are competing. For more details, please write to the Administrative Secretary, Wiener Library, 4 Devonshire Street, London W1N 2BH.